

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ДУРМАНЕНКО Євгенія Аристархівна

**ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ
ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ
ІНТЕГРОВАНИХ ЗНАНЬ ПРО ЛЮДИНУ
І СУСПІЛЬСТВО**

Спеціальність 13.00.01 — теорія і історія педагогіки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

КИЇВ — 1994

АВ 30.312

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України.

Науковий керівник	— кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Сиротенко Анатолій Йосипович.
Науковий консультант	— доктор філософських наук, професор Арцішевський Роман Антонович.
Офіційні опоненти	— доктор психологічних наук, професор Бех Іван Дмитрович. — кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Голік Людмила Олексіївна.
Провідна установа	— Рівненський державний педагогічний інститут.

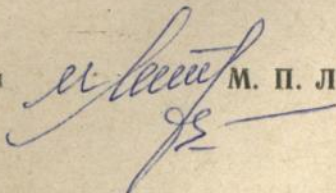
Захист відбудеться ²⁴ « червня » 1994 р.
о 15 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 01.32.02 в Інституті педагогіки АПН України.

(252001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 8).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту
педагогіки АПН України.

Автореферат розісланий « 19 » травня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 М. П. ЛЕГКИЙ.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АПН України

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00777618 (-)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Процеси оновлення усіх сфер життєдіяльності суспільства фокусуються на конкретну людину, вимагаючи від неї об'єктивного ставлення як до оточуючого її світу, так і до самої себе. Тому в цих умовах важливого значення набуває підвищення ролі світогляду в житті суспільства і людини.

Світогляд є вищою формою суспільної свідомості, в якій інтегровані філософські принципи осмислення і синтезу знань про світ в цілому. Він виступає засобом визначення позиції людини щодо всіх життєво важливих явищ і подій у світі. Людина у своєму індивідуальному розвитку стає зрештою особистістю лише тоді, коли у неї формується певний світогляд.

Проблема сутності світогляду людини — багатоаспектна. Від Сократа до Гегеля ця проблема розроблялася в різних наукових напрямках.

У 19-20 століттях вона знайшла своє відображення у діалектико-матеріалістичній філософії, теології, фрейдизмі, екзистенціалізмі та інших впливових філософських течіях.

Серед філософів радянського періоду над цією проблемою працювали: І. С. Кон, Є. В. Осічнюк, Л. В. Скворцов, О. Г. Спіркін, В. П. Тугарінов, В. І. Шинкарук та інші.

Слід відзначити, що на сьогодні існує вже чималий філософський доробок у дослідженні процесу формування світогляду особистості. Однак, ще немає цілісної теорії формування світогляду особи, яка мусить розроблятися не лише шляхом філософської рефлексії, але й з використанням досягнень конкретних наук. Серед них треба назвати такі як психологія, соціологія, етнографія. Саме перша з цих наук досягла великих успіхів у вивченні світогляду — як вищої форми людської самосвідомості.

Проблема формування світогляду, різноманітність його

форм прояву та вікових етапів розвитку і становлення так чи інакше присутня в дослідженнях психологів Л. С. Виготського, Л. І. Божович, О. Г. Залеського, Б. Д. Ельконіна, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, Ж. Піаже, С. Л. Рубінштейна, П. Р. Чамати та ін.

Одним з найголовніших аспектів вивчення проблеми формування наукового світогляду є її педагогічний аспект. Формування у підростаючого покоління наукового світогляду завжди вважалось головним завданням школи, основою всієї її навчально-виховної діяльності. Тому в Законі про освіту України та Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») наголошується, що особистість, її духовний розвиток, формування світоглядної культури і життєвої позиції повинні бути в центрі діяльності всіх освітніх закладів.

Питання формування світогляду людини розглядали видатні педагоги П. П. Блонський, А. Дістервег, Я. А. Коменський, А. С. Макаренко, К. Д. Ушинський та ін. Але особливо слід відзначити праці В. О. Сухомлинського, у яких ця проблема займає одне з чільних місць.

Важливий внесок у розробку проблеми формування наукового світогляду особистості в останні роки зробили Н. М. Буринська, О. І. Бугайов, С. У. Гончаренко, І. А. Зязюн, В. Р. Ільченко, М. М. Лисенко, Н. Г. Ничкало, В. Ф. Паламарчук, М. Д. Ярмаченко та ін.

Ефективність роботи школи по формуванню в учнів наукового світогляду значною мірою залежить від правильного розуміння його сутності та змісту, чіткого визначення структури та поетапності процесу його формування.

Часто в останні роки світогляд отожднюється з науковою картиною світу як формою відображення світу в цілому. Проте це поняття значно ширше. На відміну від наукової картини світу, яка фіксує найважливіші наукові дані про оточуючу дійсність, у світогляді проявляється самосвідомість

особистості, усвідомлення нею свого місця у світі, утвердження своїх ідеалів і прагнень, внутрішня переконаність. Зрозуміло, що знання абсолютно необхідні для формування наукового світогляду. Однак, для перетворення їх у світогляд особистості необхідно, щоб набуті знання були «спроєктовані» на внутрішній світ людини. Адже знання перетворюються у світогляд лише тоді, коли вони набувають характеру переконань.

Кожний навчальний предмет має свою систему провідних понять світоглядного характеру. Органічно синтезувати основні поняття із курсів окремих шкільних предметів у загальну світоглядну систему, інтегрувати знання про людину, суспільство, природу і світ у цілому й означає знаходження шляхів формування в учнів наукового світогляду.

На наш погляд, цьому сприятиме впровадження у школах України інтегрованих навчальних курсів, зокрема курсу «Людина і суспільство».

Актуальність і недостатня розробка даної проблеми у педагогічній науці обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Формування наукового світогляду підлітків у процесі засвоєння інтегрованих знань про людину і суспільство».

Об'єктом дослідження є формування наукового світогляду учнів загальноосвітньої школи.

Предметом дослідження — формування наукового світогляду підлітків у процесі вивчення інтегрованого курсу про людину і суспільство.

Мета дослідження полягає у науковому обґрунтуванні та практичній розробці педагогічних умов ефективного формування наукового світогляду підлітків у процесі засвоєння ними інтегрованих знань про людину і суспільство.

Робоча гіпотеза: інтегровані знання про людину і суспільство сприятимуть ефективному формуванню наукового світогляду учнів 8-9-х класів, якщо:

— зміст інтегрованого курсу буде забезпечувати виявлення взаємовідношень у системі «людина — світ», виявлення цілей і смислу діяльності людини; відповідатиме інтересам особистості та оцінюватиметься нею з точки зору реалізації її намірів;

— структура і послідовність викладу матеріалу будуть узгоджені з психологічними віковими особливостями становлення особистості підлітка;

— методика викладання інтегрованого курсу буде передбачати цілісність засвоєння знань і практичного їх застосування, що призведе до перетворення їх у систему внутрішніх переконань і принципів власної життєдіяльності.

У відповідності з метою і робочою гіпотезою визначені завдання дослідження:

— визначити теоретичні засади формування наукового світогляду людини;

— виявити реальний стан сформованості світогляду учнів 8-9-х класів загальноосвітніх шкіл;

— проаналізувати зміст і структуру інтегрованого навчального курсу «Людина і суспільство»;

— експериментально перевірити вплив курсу «Людина і суспільство» на формування наукового світогляду школярів і визначення їх життєвої позиції;

— розробити методичні рекомендації вчителям по ефективному використанню курсу для формування наукового світогляду учнів.

Методологічною основою дослідження виступили: філософська концепція світогляду як вищої сутнісної форми само-

свідомості особистості; провідні ідеї формування світогляду сучасних вітчизняних і зарубіжних психологів, соціологів, філософів, педагогів; положення дидактики про системне вивчення шкільних предметів як умови цілісності знань.

Методи дослідження: теоретичний аналіз, анкетування та інтерв'ювання; бесіди з учителями і учнями; вивчення і узагальнення передового педагогічного досвіду; педагогічний експеримент; аналіз продукції учнівської діяльності; статистична обробка матеріалів дослідження.

Для проведення експерименту були вибрані експериментальні та контрольні класи міських (327 учнів) і сільських (263 учні) шкіл Волинської, Луганської, Рівненської, Дніпропетровської областей і м. Києва.

Наукова новизна дослідження полягає у теоретичній і експериментальній розробці шляхів формування наукового світогляду підлітків засобами інтегрованого навчального курсу «Людина і суспільство».

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні концепції світоглядної освіти молоді, зокрема учнів підліткового віку (8-9-х класів); у розкритті педагогічних умов ефективного формування наукового світогляду школярів.

Практична значимість дослідження полягає у виробленні науково-методичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення навчального процесу щодо інтеграції знань про людину і суспільство з метою активізації процесу формування наукового світогляду старшокласників. Результати дослідження та висновки були використані при складанні оновлених програм курсу «Людина і суспільство» і у змісті нових підручників з цього курсу, а також у лекційно-методичній роботі зі студентами і педагогічними працівниками.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечується теоретико-методологічним ґрунтуванням основних позицій дослідження, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів, адекватних меті і завданням дослідження, поєднанням кількісного і якісного аналізу одержаних фактів, статистичною оцінкою експериментальних даних.

На захист виносяться:

1. Інтегрований навчальний курс «Людина і суспільство» як дієвий засіб формування наукового світогляду учнів і визначення їх життєвої позиції.

2. Педагогічні умови ефективного формування наукового світогляду учнів 8-9-х класів засобами інтегрованого курсу про людину і суспільство.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювались через виступи пошукача з доповідями і повідомленнями на наукових конференціях, в т. ч. міжнародних, проведених у Луцькому педінституті (1988, 1990), у Рівненському педінституті (1990), Всеукраїнському центрі світоглядної освіти молоді (м. Луцьк, 1993); на науково-практичних семінарах (м. Луцьк, 1988, 1989), а також на семінарах педагогічних працівників Волинської області протягом 1991-1993 рр.

Матеріали дослідження склали зміст лекційних курсів для студентів факультету соціальних дисциплін Луцького педінституту (1991, 1992), для вчителів на курсах підвищення кваліфікації при ОУВ (1992, 1993).

Дисертант є співавтором оновленої програми курсу «Людина і суспільство» для 9-го класу «Людина серед людей».

Структура дисертації. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку основної використаної літератури і додатків. Дисертація ілюстрована 9 діаграмами, таблицями і малюнками.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт, предмет, мету, гіпотезу та завдання, дана характеристика використаних методів, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертації, її апробація, сформульовані основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі «Проблема формування наукового світогляду підлітків у теорії та практиці навчання» дається теоретичний аналіз світогляду як вищої сутнісної форми самосвідомості особистості, розглядаються різні точки зору на це поняття, на його структуру у філософській, психологічній, соціологічній і педагогічній літературі (Л. І. Божович, П. П. Блонський, Л. С. Виготський, А. С. Макаренко, С. Л. Рубінштейн, Г. С. Сковорода, В. О. Сухомлинський, С. Г. Шацький та ін.). На основі цього аналізу підтверджено, що світогляд особистості є вищою формою людської самосвідомості, і у ньому людина усвідомлює себе як частину Всесвіту через своє ставлення до глибинних основ буття природи і суспільства. Оскільки світогляд є найбільш складною синтетичною формою духовного освоєння дійсності, то він не зводиться лише до сукупності знань про світ і місце у ньому людини, а включає у себе оцінку та ідеалізацію дійсності, мотивацію і регуляцію певного ставлення до світу і самого себе. Таке інтегроване відношення людини існує, насамперед, у формі тієї чи іншої позиції, яка знаходить свій прояв у різних формах людської діяльності, об'єднуючи їх у єдине ціле. Світогляд особи є своєрідним ядром її внутрішнього духовного світу. З ним пов'язані вищі форми прояву людської духовності.

Світогляд дає відповіді на запитання: що таке оточуючий світ, від чого залежить його розвиток, чи підлягає він певним закономірностям, де межа між реальним і арреальним, що

таке дух, свідомість, чим вони визначаються, чи можна пізнати світ, що таке життя, що таке смерть і безсмертя, добро і зло, істина і хиба, що визначає розвиток суспільства і т. д. Центральним запитанням світогляду, у якому перетинаються всі світоглядні проблеми, є питання про ставлення людини до світу, у якому вона живе і діє.

Світогляд особи формується на основі різних пояснювальних систем (релігійних, філософських, художніх тощо) шляхом засвоєння їх змісту через призму особистого досвіду. Хоча певні зміни у світоглядних поглядах і переконаннях людей відбуваються протягом всього людського життя, однак їх формування здійснюється нерівномірно. Існують певні вікові етапи, які є сенситивними до формування самосвідомості та світогляду, в які цей процес проходить особливо активно. Одним з найголовніших таких етапів становлення особистості є підлітковий період. У цьому віці спостерігається загострення інтересу учнів до визначення свого власного «Я», до пізнання і перетворення світу відповідно до ідеалів свободи, добра, краси; здійснюється поступовий перехід від колективної (групової) самосвідомості та ідентифікації себе з певною малою групою до загальнолюдської самосвідомості і усвідомлення своєї неповторності. Цей віковий період характеризується також переходом особи від конкретно-образного мислення до абстрактно-понятійного, логічного, що супроводжується відповідно виробленням певних світоглядних узагальнень.

Процес формування світогляду підлітків відбувається на основі різних, здебільшого випадкових, джерел інформації, шляхом некритичного їх сприйняття. Наслідком цього є утворення у свідомості підлітків світоглядних стереотипів, які пізніше заважають нормальному розвитку і збагаченню їх самосвідомості, оскільки дані стереотипи виступають своєрідними фільтрами при сприйнятті різноманітної інформації. Стихійність формування світогляду призводить також до його внутрішньої суперечливості, співіснування у ньому відмінних,

а інколи взаємовиключаючих поглядів та ідей, які можуть бути запозичені з різних світоглядних систем. Ці та інші негативні наслідки стихійності та випадковості формування світогляду підлітків свідчать про те, що цей процес повинен бути цілеспрямованим, контролюватися і регулюватися з боку дорослих та різних суспільно-виховних інституцій, найважливіше місце серед яких повинна зайняти школа.

Хоча формування наукового світогляду і вважалося необхідною виховною метою навчальної діяльності, однак, як свідчать аналіз шкільних програм і дані констатуючого дослідження, ця мета переважно декларувалася, а її досягнення не було забезпечене відповідним змістом і методами навчання. Як правило, поняття світогляду ототожнювалось з поняттям наукової картини світу, а тому й завдання школи по формуванню наукового світогляду неправомірно підмінювалось завданням об'єднання в єдину систему всіх набутих учнями знань.

Знання необхідні для формування наукового світогляду. Світогляд тому і є науковим, що опирається на фундамент наукових знань, на висновки з багатовікового розвитку наук про природу і суспільство. Однак, наукові знання перетворюються в складову частину світогляду (його пізнавальний елемент) лише тоді, коли:

- а) підлягають філософському осмисленню;
- б) відповідають інтересам особистості, оцінюються нею з точки зору реалізації її інтересів;
- в) підтверджуються життєвим досвідом;
- г) перетворюються в систему внутрішніх переконань і принципів особистого життя і діяльності.

Знання перетворюються у світогляд лише тоді, коли вони набувають характеру переконань. Переконавання, як складна форма індивідуальної свідомості, об'єднують знання про оточуючий світ, дають суб'єктивну оцінку їх істинності. Вони є своєрідною призмою, через яку особистість бачить світ.

Переконання завжди є якостями особистості, але проявляються вони у міжособистісних стосунках і у практичній діяльності людини.

У загальному вигляді процес формування наукового світогляду школярів можна показати у вигляді схеми:
знання — розуміння — переконання — діяльність.

Традиційна предметна система навчання у школі складається переважно під впливом механістичної картини світу, раціоналістичного й технократичного поглядів на світ, як на якийсь неживий механізм, що розчленовується у процесі пізнання. Людина випала із системи «Всесвіт — Земля — Суспільство — Природа — Людина». Тому й повинен використовуватися принципово інший підхід, зокрема, — філософська інтеграція різнорідних знань, точок зору на людину, людство, гуманізація і гуманітаризація освіти. Цього вимагають зміни пріоритетів сучасної людини, необхідність відмови від утилітарного технократизму, нехтування людиною, її духовними цінностями.

Тому ми вважаємо, що філософсько-психологічна система «Всесвіт — Земля — Природа — Суспільство — Людина» обов'язково повинна бути доповнена людською особистістю — «Я». Тоді — «В — З — П — С — Л — «Я» стає педагогічною, формуючою системою, оскільки особистісне «Я» формується у процесі навчання, виховання, розвитку і становлення учня як людини, громадянина, члена суспільства і людства в цілому.

Зрозуміло, що «Людина» у даній системі — це абстрактне узагальнююче відображення характерних ознак, властивих для всіх людей і разом з тим таких, що відрізняють кожну людину від інших складових цієї системи. А — «Я» — це неповторність кожної особистості, кожного індивідууму, усвідомлення кожною людиною свого місця і ролі в усіх компонентах даної системи.

В цілому ж побудова національної системи освіти потребує більш системного, широкого погляду на особистість школяра, формування його особистісного «Я». Введення у школах України нових інтегрованих людинознавчих або світоглядних курсів дає можливості для формування наукового світогляду школярів. Особливі можливості у цьому плані має курс «Людина і суспільство» завдяки його змісту, структурі, принципам інтеграції світоглядного матеріалу.

У другому розділі «Процес формування наукового світогляду учнів 8-9-х класів шляхом інтеграції знань про людину і суспільство» проаналізовано зміст, структуру і завдання інтегрованого навчального курсу «Людина і суспільство» з точки зору впливу його на ефективність формування наукового світогляду школярів підліткового віку (8-9-х класів); розроблено методiku та інструментарій дослідження, спрямованого на визначення змісту і рівня сформованості самосвідомості підлітків, їх світогляду і життєвої позиції; визначено умови активізації процесу формування наукового світогляду учнів шляхом засвоєння ними інтегрованих знань про людину і суспільство.

Аналіз змісту і структури інтегрованого курсу «Людина і суспільство» для 8-9-х класів підтверджує відповідальність його віковим психологічним особливостям становлення особистості підлітка, які проявляються у прагненні до самопізнання, до духовного самовизначення у загальній абстрактній формі через визначення свого місця у світі, свого ставлення до життя, до інших людей, до самого себе. Навчальний курс «Людина і суспільство» сприяє не лише збільшенню об'єму наукових знань про людину, природу, суспільство і їх взаємозв'язок, але й розширенню інтелектуального кругозору і, головне, — виробленню особистого ставлення, власної оцінки того,

що пізнається. Світоглядний курс змушує школяра осмислювати своє власне життя не як серію випадкових подій, а як цілісний процес, який має визначений напрям і наступність; оцінювати себе та інших; усвідомлювати себе частиною соціальної спільноти (соціальної групи) і здійснювати вибір свого майбутнього соціального становища та способів його досягнення.

Дослідження впливу інтегрованого навчального курсу «Людина і суспільство» на формування наукового світогляду учнів 8-9-х класів проводилось такими основними серіями: формуючий експеримент; організація і проведення творчих робіт; анкетування вчителів і учнів.

Основним методом був формуючий експеримент, а його результати вивчались за допомогою анкетування та аналізу продукції учнівської діяльності. Певне місце займає і додатковий експеримент, за допомогою якого з'ясовувались умови активізації формування наукового світогляду школярів у процесі вивчення даного світоглядного курсу (зокрема, його змістова, структурна і методична проблеми).

Анкетування і формуючий експеримент відповідали основним вимогам до цих методів дослідження.

Дослідження підтвердили, що курс «Людина і суспільство» сприяє росту зацікавленості підлітків основними світоглядними питаннями: в експериментальних класах (у 8-мих) в цілому зацікавилися ними 27% учнів, у той час, як у контрольних — лише 15%. Наприклад, результати анкетування свідчать про те, що в експериментальних класах на 6% більше, ніж у контрольних замислюються над запитаннями: «Що таке

світ?», «Що таке життя?», «Хто така людина?», «Хто такий (така) я?», «Навіщо я живу?» тощо, а у сильних класах — майже на 19% більше, ніж у слабких.

Статистичний аналіз даних свідчить про те, що в цілому в експериментальних класах інтерес до світоглядних питань виражений значно яскравіше, ніж у контрольних. Про це свідчать і дані таблиці.

Таблиця 1.

Рівень інтересу до світоглядних питань

Рівень	Експериментальні класи	Контрольні класи
Високий	37%	34%
Середній	58%	50%
Низький	5%	16%
Всього	100%	100%

Ми виділили такі типи світогляду: науковий, релігійний, художньо-фантастичний і — невизначений. Аналіз відповідей свідчить про те, що в цілому приблизно 46% опитаних учнів 8-9-х класів стоять на позиціях релігійного світогляду (вибрали відповідь «Світ і людина створені Богом, який і керує ними»), близько 22% — на позиціях наукового світогляду («Світ існував і буде існувати завжди, він не має ні початку, ні кінця, а людина виникла внаслідок розвитку живої природи») і 20% — на позиціях художньо-фантастичного світогляду («Наша планета і все живе на ній, включаючи і саму лю-

дину, створені представниками якихось більш розвинутих цивілізацій»). Разом з тим, кожний 7-й учень відповідав, що він не може погодитися ні з однією з трьох запропонованих йому відповідей.

В експериментальних класах 26% учнів стоять на позиціях наукового світогляду і 8% — ще не визначилися. У контрольних класах ці показники становлять відповідно 18% і 14%.

Таблиця 2.

Тип світогляду

Тип світогляду	% від загальної кількості	
	експеримент.	контрольні
Релігійний	44%	48%
Художньо-фантастичний	22%	20%
Науковий	26%	18%
Не визначений	8%	14%
Всього	100%	100%

Аналіз даних таблиці № 2 дає можливість зробити висновок про те, що у школярів 8-9-х класів переважаючим є релігійний тип світогляду з невеликою різницею ($\Delta=4\%$) між експериментальними і контрольними класами. Аналогічна ситуація ($\Delta=2\%$) — з художньо-фантастичним світоглядом.

Науковий світогляд більш яскраво виражений в учнів експериментальних класів ($\Delta=8\%$) і визначеність підлітків у своєму світобаченні теж є вищою у експериментальних класах ($\Delta=6\%$), ніж у контрольних, що свідчить про роль курсу «Людина і суспільство» як засобу формування наукового світогляду школярів.

Більш детальний аналіз цих даних свідчить про те, що, наприклад, рівень релігійності значною мірою залежить від місцевості проживання учнів і від ставлення до релігії їх

батьків і вчителів. Так, у Волинській області загальна кількість учнів, що обрали релігійний тип світогляду, становить більше 70%, а у Луганській — лише 40%. У той же час навіть у Дніпропетровській області є клас, у якому майже 75% учнів відповіли, що вони стоять на позиціях релігійного світогляду.

Для з'ясування питання рівня і спрямованості самосвідомості учням було запропоновано самостійно визначити, що вони вважають для себе найголовнішим: належність до якоїсь спільності (людства, нації, сім'ї, вікової групи тощо) чи якісь свої особисті риси. На основі відповідей ми виділили чотири рівні (види) самосвідомості:

— загальнолюдський (я — представник людства або одна з частинок Космосу);

— етнічний (я — представник своєї нації, громадянин України, слов'янин, представник білої раси);

— груповий (я — член своєї сім'ї, я належу до якоїсь групи, об'єднання, я учень (учениця));

— індивідуальний (я — жива істота, неповторна особистість, юнак або дівчина, віруюча людина). Ті, хто не зміг вибрати жодну із запропонованих відповідей, відносилися до 5-ої групи з невизначеною самосвідомістю.

На основі цієї класифікації були отримані наступні дані:

Таблиця 3.

Види самосвідомості

Вид самосвідомості	Експериментальні класи	Контрольні класи
Загальнолюдська	22%	19%
Етнічна	13%	13%
Групова	15%	18%
Індивідуальна	35%	33%
Невизначена	15%	17%
Всього	100%	100%

З таблиці видно, що у даному випадку різниця між експериментальними і контрольними класами не є суттєвою, хоча в експериментальних класах дещо більше учнів із загальнолюдською та індивідуальною самосвідомістю. І саме ці види самосвідомості є переважаючими, що на наш погляд, можна пояснити віковими особливостями (у підлітковому віці найбільш інтенсивно відбувається усвідомлення своєї неповторності і своєї єдності зі світом, а усвідомлення своїх соціально-групових відмінностей відбувається пізніше).

На основі підсумкової оцінки всіх трьох вищезгаданих характеристик світогляду були визначені три рівні його сформованості: високий, середній, низький.

Таблиця 4.

Рівень сформованості світогляду

Класи	Високий	Середній	Низький	Всього
Експериментальні	41%	55%	4%	100%
Контрольні	30%	59%	11%	100%

З таблиці видно, що така сумарна оцінка дає можливість більш чітко виявити відмінності, що існують між експериментальними і контрольними класами. В експериментальних класах на 11% учнів більше мають високий рівень сформованості світогляду і на 7% менше — низький, ніж у контрольних класах.

Основними показниками життєвої позиції особистості учня визначено: рівень активності, рівень відповідальності, оціночна (емоційна) забарвленість, рівень мотивації, спрямованість (ціннісні орієнтації).

Рівень активності є по суті найголовнішою характеристикою життєвої позиції особи. Слід відзначити, що більше третини всіх школярів настроєні на активне ставлення до світу і вважають, що людина повинна обов'язково прагнути до того, щоб змінити на краще оточуючу дійсність, суспільство й саму себе. Існує різниця між експериментальними і контрольними класами в орієнтації школярів на практичну діяльність. Істотна різниця видна при характеристиці пізнавальної діяльності по відношенню до природи ($\Delta=9\%$); по відношенню до інших людей ($\Delta=11\%$); по відношенню до самого себе: самовдосконалення ($\Delta=8\%$), самопізнання ($\Delta=9\%$).

Зрозуміло, що рівень відповідальності за свої вчинки, за дії інших людей, за те, що відбувається у світі, є зараз надзвичайно важливою характеристикою життєвої позиції. Так, наприклад, на думку школярів, найбільш відповідальною людиною повинна бути за ті вчинки, які стосуються людства (в цілому 40%). На другому місці — відповідальність за дії, що стосуються природи. А на останньому — дії та вчинки, що стосуються особисто людини.

В цілому ж учні експериментальних класів мають вищу міру відповідальності за свої дії та вчинки ($\Delta=10\%$).

Критерій, що визначає, на яких позиціях (оптимістичних чи песимістичних) знаходяться учні у своєму оціночному ставленні до світу і самих себе, ми назвали оціночною забарвленістю. Результати дослідження показали, що переважна більшість учнів — оптимісти. 43% школярів вважають також, що у наступному столітті людство буде жити краще. Разом з тим, не можна не відзначити, що приблизно 7% учнів мають яскраво виражену песимістичну позицію і вважають, що світ ворожий людині, що людське життя страшне і жорстоке, що всі люди — вороги і що людство неминуче йде до своєї загибелі. Перед педагогами стоїть важливе завдання — розкрити, що стоїть за цими відповідями: якась підліткова бравада, нігілізм чи, можливо, якісь нещастя і людські трагедії.

Рівень мотивації дає змогу з'ясувати, чим пояснюють учні те, що відбувається у природі і суспільстві, та чим вони мотивують власне життя. Значна частина учнів (40%) взагалі не змогли пояснити те, що відбувається у світі. Майже 29% учнів пояснюють це волею Бога, 22% — об'єктивними законами. В цілому дані дослідження не виявили значної різниці в поглядах школярів експериментальних і контрольних класів, але вони свідчать про низький рівень і нерозвинутість їх мотивації.

Однією із важливих характеристик життєвої позиції є її спрямованість, тобто ціннісні орієнтації особистості. 65% всіх учнів зорієнтовані насамперед на загальнолюдські цінності. Існує істотна різниця ($\Delta=12\%$) у визначеності ціннісних орієнтацій школярів експериментальних і контрольних

класів. Таким чином, експериментальні дослідження підтвердили те, що інтегрований навчальний курс «Людина і суспільство» є дієвим засобом формування наукового світогляду школярів і визначення їх життєвої позиції. Він дає можливість інтегрувати у єдину цілісну систему світобачення знання з різних предметів, літератури, мистецтва, засобів масової інформації і власний життєвий досвід самих учнів, що є основою їх духовного самовизначення. Курс позитивно впливає не лише на пізнавальну сторону світогляду, але й дає можливість формувати гуманні ціннісні орієнтації, сприяє виробленню ідеалів, мотивів і принципів діяльності.

Результати і аналіз експериментального дослідження дають змогу визначити також основні умови, які сприяють більш ефективному формуванню наукового світогляду і визначенню життєвої позиції учнів підліткового віку в процесі засвоєння ними інтегрованих знань про людину і суспільство.

Це:

1. Зміст навчального курсу повинен включати матеріал, який би сприяв формуванню всіх компонентів світогляду: пізнавального, оціночно-ідеалізуючого, аксіологічного, спонукально-мотиваційного і діяльнісного. Недопустиме ототожнення поняття світогляду з поняттями філософія та наукова картина світу. Обов'язково у курсі повинні бути наявні три аспекти:

— природничонауковий — відношення між людиною і природою;

— соціальний — відносини людей між собою і співвідношення людини і суспільства;

— філософський — відношення між суб'єктом і об'єктом.

2. Структура і послідовність викладу матеріалу курсу повинні відповідати віковим особливостям учнів 8-9-х класів. Цей шкільний вік характеризується не просто збільшенням наукових знань, але й розширенням інтелектуального кругозору, виникненням теоретичних інтересів і потреб звести всі конкретні факти до певних регулярних принципів, оволодінням підлітками абстрактним понятійним логічним мисленням. При цьому суттєвим є особисте ставлення учнів до того, що пізнається. Людина, як головна проблема курсу, повинна розглядатися від її походження як біологічної істоти до розкриття її духовності, становлення як особистості.

3. Специфіка інтегрованого світоглядного курсу повинна знайти своє відображення у методиці його викладання.
Зокрема:

— важливо, щоб понятійний апарат спирався на зміст інших базових предметів, на інформацію, яку отримують учні із засобів масової інформації, літератури, мистецтва та на власний життєвий досвід самих школярів;

— головну увагу слід зосередити на розуміння і глибоке осмислення матеріалу, на вироблення в учнів уміння використовувати знання для самостійної відповіді на конкретні запитання і адекватно поводити себе в різних життєвих ситуаціях;

— викладання курсу доцільно побудувати таким чином, щоб навчальний матеріал «проектувався» на самого учня, допомагав йому осмислювати свій життєвий досвід і сучасну дійсність. З цією метою слід частіше моделювати різні життєві ситуації, залучати учнів до їх розв'язання, а також практикувати на уроках рольові та групові ігри;

— нагромадження знань не може розглядатися як самоціль; знання повинні стати основою для формування в учнів певної позиції, розвитку соціальних якостей, переконань, мотивів, ціннісних орієнтацій та інших особистісних характеристик;

— необхідно, щоб у викладанні курсу переважаючою була діалогічна форма викладу матеріалу, яка дозволяла б порівнювати різні теорії, положення, думки, виробляючи тим самим вміння вести дискусію, аргументовно відстоювати свої думки і переконання. Зрозуміло, що необхідні також інші активні форми і методи навчання (проблемно-пошуковий, дослідницький тощо);

— важливим моментом у проведенні уроків з інтегрованого курсу є оптимальний підбір домашніх завдань і практичних завдань на уроці, який полягає в активному осмисленні учнями знань, проблем, шляхів їх розв'язання, свого ставлення до процесів і явищ у природі, суспільстві, в цілому у світі, свого місця і ролі у них. Це можуть бути, наприклад, такі завдання, як: зобразити у малюнку, написати твір-мініатюру, описати когось або щось, розкрити якусь проблему через поезію, завершити розпочате оповідання, описати картину, дати означення якогось поняття, скласти казку, підготувати бесіду, диспут, розповідь та ін.;

— нестандартною мусить бути система оцінювання знань учнів. Мова йде про оцінювання вміння учня аргументовано, логічно, переконливо довести свою думку, що є відповідно показником власних переконань і певної позиції;

— поряд з основною формою організації навчального процесу — уроком — обов'язково слід практикувати інші форми занять: конференції, семінари, екскурсії, круглі столи;

— особливо важливе значення для активізації пізнавальної діяльності, розвитку ціннісних орієнтацій та створення

ідеалів підлітків має використання на уроках курсу музики, образотворчого мистецтва, художньої літератури, фольклору, кіно тощо. Це сприяє формуванню в учнів знань, викликає емоції і переживання, а через них — переконання.

Зрозуміло, що забезпечити належний рівень викладання людинознавчого інтегрованого курсу може лише висококваліфікований спеціаліст, вчитель, методологічна культура якого забезпечує не тільки засвоєння навчального матеріалу, але й формує вміння самостійно набувати знання, вести творчий пошук істини, перетворює наукові знання в переконання.

Однак, ми цілком усвідомлюємо, що одного світоглядного курсу «Людина і суспільство» для 8-11 класів недостатньо для ефективного формування наукового світогляду школярів. Доцільно вводити такі інтегровані курси з початкових класів, як наприклад, «філософія для дітей» і «програми глобальної освіти» у США, Школи об'єднаного світу і Центр Кришнамурі в Англії тощо.

— У **висновках** підбиті підсумки дисертаційного дослідження та вказані можливості практичного використання його результатів.

1. Світогляд особистості є ядром її культури, духовного світу, ціннісних орієнтацій, ідеалів і мотивів діяльності. На його основі формується особисте ставлення людини до природи, суспільства і світу в цілому; визначаються мета і засоби людської життєдіяльності.

2. Світогляд людини формується протягом всього її життя. Однак, підлітковий віковий етап є сенситивним у його формуванні.

3. Головним завданням школи, основою її навчально-виховної діяльності є формування наукового світогляду учнівської молоді. Ефективність цієї роботи значною мірою залежить від розуміння сутності, змісту, структури та поетапності формування світогляду.

4. Інтеграція знань про людину і суспільство є дієвим засобом формування наукового світогляду школярів і визначення їх життєвої позиції.

5. Інтегрований навчальний курс «Людина і суспільство» позитивно впливає на ріст зацікавленості підлітків світоглядними питаннями; на визначеність їх самосвідомості та світогляду, його науковості; на формування життєвої позиції.

6. Умовами активізації процесу формування наукового світогляду школярів є:

— подальше удосконалення змісту інтегрованого курсу, який містив би матеріали для розвитку всіх компонентів світогляду (пізнавального, аксіологічного, оціночно-ідеалізуючого, спонукально-мотиваційного, діяльнісного);

— відповідність структури і послідовності викладу матеріалу віковим особливостям розвитку і становлення особистості учня;

— методика викладання курсу, яка забезпечує не лише набуття знань, умінь і навиків, але й формування переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності;

— методологічна культура вчителя, яка сприяє творчому мисленню учнів; формує вміння самостійно набувати знання, вести творчий пошук істини; оцінювати всі явища, процеси, події, що відбуваються у природі, суспільстві, в цілому у світі; аналізувати дії та вчинки інших людей і свої власні; здійснювати самовиховання.

Результати дисертаційної роботи дозволяють окреслити подальший напрямок пошуків:

— оскільки світогляд формується протягом всього людського життя, і дитина з раннього віку сприймає навколишній світ як цілісну картину розвитку природи і суспільства, то аналогічні світоглядні інтегровані курси повинні стати базовими в українській національній школі і впроваджуватися на всіх ступенях навчання;

— необхідна подальша розробка методики викладання інтегрованого курсу; її адаптація для шкіл різного профілю.

Основні положення дисертації відображені у публікаціях автора:

1. Роль курсу «Людина і суспільство» у формуванні світогляду старшокласників // Матеріали Всесоюзної науково-практичної конференції «Методологічні і методичні проблеми курсу «Людина і суспільство» в середніх навчальних закладах. — Луцьк, 1990. — С. 45 — 47.

2. Проблема формування світогляду підлітків // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Луцького пединституту ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1993. — С. 448 — 449.

3. Виховання на загальнолюдських цінностях. Проблема гармонійного розвитку особистості // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Гуманізація національної освіти України: здобутки, проблеми, пошуки». — Луцьк, 1993. — С. 234 — 235; 236 — 237.

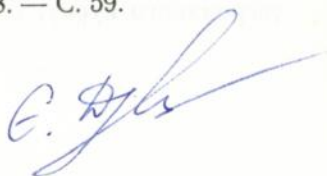
4. Проблеми формування наукового світогляду учнівської молоді // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Школа майбутнього. Гуманізація та гуманітаризація освіти». — Луцьк, 1993. — С. 27 — 29.

5. Програма курсу «Людина і суспільство». Частина 2. 9 клас. «Людина серед людей» (у співавторстві). // Людина і суспільство, № 2, 3 серпня 1993 р.

6. Підготовка студентів педвузу до роботи з самодіяльними об'єднаннями підлітків (у співавторстві). // Тези доповідей науково-методичної конференції «Проблеми психолого-педагогічної підготовки майбутнього учителя». — Рівне, 1990. — С. 46.

7. На допомогу вчителю. З досвіду роботи вчителів-експериментаторів курсу «Людина і суспільство» // Методичні поради. — Луцьк, 1992. — 31 с.

8. Роль безвідривної педагогічної практики у процесі підготовки вчителя-вихователя // Тези доповідей науково-практичного семінару «Проблеми формування особистості вчителя у педагогічному вузі». — Луцьк, 1988. — С. 59.

Ав 30.312
АВ 30.312

Підписано до друку. 12. 05. 1994 р. Формат 60x84 1/16.

Друк високий, 1.0 обліко-видавничий лист. Тираж 100 екз. Зам. 944.

Районна друкарня. 264300, м. Рожище, вул. Незалежності, 82.
